

A Comparative Study of two Punjabi Novels: Deewa Tay Dariya and Do-Aaba

پنجابی ناول 'دیواتے دریا' آتے 'دو آبا' دا تقابلی ویروا

Ijaz Ali¹

Dr. Risham Jameel Paul²

Abstract

Received: 24-02-24

Reviewed: 10-04-24

Accepted: 15-06-24

Published: 30-06-24

Afzal Ahsan Randhawa's name is eminent in Punjabi Literature and Language. He was a great poet, astute novelist, incredible story writer, and austere translator. His writings set an example for new authors. By profession, he was a lawyer and politician, but he chose Punjabi to express his thoughts and stayed an activist for its growth. Deewa Tay Dariya is his first novel which tells the story of enmity between two families of Punjab. Due to its unique creativity and narrative, it is an important contribution to Punjabi novel. Do-Aaba is his second creation which depicts the brotherhood and differences among the people of the united Punjab. This paper probes into the similarities and dissimilarities between these two novels specifically focusing on characterization, setting, locale, and diction. This article aims to critically analyze the novels with their different aspects.

Keywords: Afzal Ahsan Randhawa, Deewa tay Dariya, Do-Aaba, United Punjab, Characterization

This is an open access article distributed under the terms of [CC-BY-4.0](https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/), which permits unrestricted use, distribution, reproduction and adaptation in any medium and for any purpose with proper attribution to the original author(s), title, journal, and URL.

¹ Lecturer in Punjabi, Govt. Islamia Graduate College Civil Lines, Lahore

² Lecturer in Punjabi, Govt. Graduate College for Women Kahna Nau, Lahore

افضل احسن رندھاوادے لکھے پہلے دوناول ”دوآبہ“ آتے ”دیواتے دریا“ دوکھ دکھ ناول ہوندیاں ہویاں وی اک سلسلے دی کڑی دکھائی دیندے نیں۔

ایہناں دوہاں ناولاں وچ منظر نگاری دے نال نال، پاتراں تے واقعات دی چترکاری توں لے کے اوہناں دی نفسیات تک..... علاقے دی چون توں لے کے وقت دے ویہن آتے لوکیل دے آل دوال دی بُنتر تیکر..... مکالمے، زبان تے ہور نک سک اک دوجے نال قدرے ساٹھے تے زلدے بلدے نیں۔ شاید ایسے پاروں ایہناں دوہاں ناولاں وچ انیک ایسے حقائق موجود نیں؛ جہناں بارے ویروے نال گل بات کیتی جاسکدی اے۔

داغستان دی اک کہات اے: بیوقوف اپنے چیک چھاڑے نال لوکاں نوں لاجواب کر دیندا اے تے اک عقلمند اپنے صرف اک چُست آتے دُھکیں فقرے نال.....

جگت دُھکی لکھت ”میراداغستان“ وچ صنف دے سرنوایں ہیٹھ رسول حمزاتوف لکھدا اے: میں اک پہاڑ دے سامنے کھلوتا آں جہنوں میں ہر حال وچ سر کرنا اے۔ میرے کول بہترین گھوڑا اے جہڑا مینوں دے چوں کڈھ سکدا اے۔ اوہ پہاڑ میرا موضوع اے تے زبان میرا گھوڑا۔ ہُن مینوں اوہ راہ کھوجنی چاہیدی اے جہدے تے تڑکے میں پہاڑ دی چوٹی تے چڑھ سکوں۔ ایس بارے اوس دامزید آکھنا اے کہ میں جہڑے پہاڑی لوکاں دا جانشین آں اوہ سارے دے سارے سدھی راہے ٹورائون نوں ترجیح دیندے رہے نیں۔ ایہ راہ تباہی ول لے جاندی اے تے چوکی خطرناک وی اے پر جے ایہ راہ اپنائی جاوے تے بندے نوں اپنی منزل تک اپڑن وچ بہتی دیر نہیں لگدی۔ یاں انج آکھ لو کہ میں اک قلعے وچ کھلوتا آں جہنوں میں ہر حال وچ فتح کرنا اے۔ میرے کول بہترین اسلحا اے جہڑا مقابلے وچ مینوں کدے وی دھوکھا نہیں دے سکدا۔ ایہ قلعہ میرا موضوع اے تے زبان میرا اسلحا، پر مینوں اک اجہیا طریقہ کھوجنا اے جہدے تے عمل کر کے میں ایس ناقابلِ تسخیر قلعے اُپر بڑی سوکھت نال قبضہ کر سکداں۔ مینوں فیصلہ ایہ کرنا اے کہ میں قلعے اُتے اچانک حملا کر دوں یا محاصرے دے ذریعے قلعے دی تسخیر دے طریقے نوں ترجیح دیوں؟¹

اُپر درج ایس پیراگراف وچ رسول حمزاتوف نے پہلے پہاڑ نوں اپنا موضوع قرار دتا اے تے زبان نوں گھوڑا۔ ایسے پیراگراف دیاں انخیری سطر اں وچ اوہ زبان نوں اسلحا آکھدا اے تے موضوع نوں قلعہ..... ایہ گل افضل احسن رندھاوادے پنجابی ساہت دے کھیترو وچ نثرن دے حوالے نال چوکی اہمیت دی حامل اے۔ افضل احسن دے تخلیقی فن توں پہلاں پنجابی ناول دے کھیترو وچ جہڑی ریت روایت دا چرچا اے اوس وچ سدھ پدھرے تے سادہ موضوعات دیاں حامل لکھتاں دی بھرمار زیادہ اے۔ شاید ایسے پاروں داغستان تان دے واسی رسول حمزاتوف وانگ افضل احسن نے اپنے توں پہلاں دے پنجابی ناول کاراں دی لیپے ٹورائون نوں ترجیح نہیں دتی۔ حالانکہ اوس راہے ٹورائون دے اوس واسی رسول حمزاتوف وانگ افضل احسن نے اپنے توں پہلاں دے پنجابی ناول کاراں دا دھیان تک نہیں کیا۔ پر افضل احسن تے ایس معاملے وچ نویاں تے اجوکیاں راہواں دا پاندھی اے۔ شاید ایسے کچھوں اوس اپنے توں پہلاں دے پنجابی ناول دے ادبی دھارے توں دکھ ہو کے نویں اسلوب تے بیانیے دیاں حامل لکھتاں لکھ کے پنجابی زبان تے ادب دی جھولی وچ پائیاں۔

افضل احسن رندھاواہوراں دے پہلے دوواں ناولاں وچ بسے نتر، گھوڑے، کھوہ، گراں، بدلے دی آگ (انتقام)، محبت، چھوٹیاں، برچھیاں، بلماں، ہوڑ متی، اکھئی پن، دلیری آتے پاتراں دی بے باکی داچترن تقریبین اک طرحاں ای چتریا گیا اے۔ ایس بارے گلبات کردیاں ہویاں اسیں اک تھادیں ناول 'دوآبہ' بارے افضل احسن دی آکھی نوں ورتایا سی کہ پہلے ناول 'دیواتے دریا' دی چوکھی سلاہنا پاروں لیکھک کولوں اک اہیہا ہور ناول لکھ کے ورتان دی منگ مسلسل کیتی جاندی رہی اے۔ شاید ایسے وجھوں اہیناں دونوں ناولاں وچ کئی شیواں اہیہاں نیں جہڑیاں سانجھے تخلیقی تجربے دیاں عکاس نیں۔ شاید ایسے پاروں "دیواتے دریا" ناول دی کہانی وچ اوس دامر کزی پاتر شمشیر سنگھ..... صنف نازک دے مرکزی کردار جندواتے روپونوں قتل کر کے سرخرو ہوندا اے تے "دوآبہ" وچ لکھی دی محبت وچ ویر کور نیلا تھو تھاپھک لیندی اے۔ جدوں کہ دیپو حالات و واقعات نوں قسمت دا لکھیا جان کے چُپ وٹ لیندی اے۔

ایسراں ای لکھاری نے اپنے پہلے ناول وچ اجاگر سنگھ دے پگ وٹ بھرا دے کردار لئی حاکو کھل دی چون کیتی سی تے اپنے دوجے ناول "دوآبہ" وچ اوس وریام سنگھ دے پگ وٹ بھرا دے طور تے فوجا سنگھ دے پاتر دی چنوتی کیتی اے۔ انجے دوہاں ناولاں وچ لکھاری نے ناول دی کہانی وچ جہڑی لڑائی نوں مڈھا بنانے کے ایہ دوویں ناول اُسارے نیں اوہناں بارے کوئی آگ نہ گ نہیں لگدی کہ اوہ کھڑا وڈا کارن اے جس پاروں دو جگہری دوستیاں قبیلے آپس وچ لڑن مرن لئی تیار ہو گئے۔ ناول "دوآبہ" وچ وی لکھاری نے ایس لڑائی نوں گھوڑی تے عورت بارے آکھ کے گل کسے کنڈھے نہیں لائی کہ آخر جہڑی عورتیاں گھوڑی توں لڑائی ہوئی اوہ اوڑک کون لے گیا۔ یاں اوہ کسیدے کول اے۔ انجے اہیناں دوہاں ناولاں وچ نہ تے کدھرے شریکاں نوں شریکا کڈیاں یا فیر اک دوجے دا کچھ پور دیاں دکھایا گیا اے۔ تے نہ ای صلح سلوک دی مٹی نال گھڑے کسے پاتر، سر پنچیاں منکھ کولوں صلح کران دی کوشش کیتی اے۔ حالاں کہ شریکے دے دھڑا کٹن دیاں کئی مثالیں پنجابی اکھاناں راہیں وی ساڈے ساہنے آوندیاں نیں۔ جویں: شریک لاوے لیک، بچے جتھوں تیک۔ یاں فیر..... شریک مٹی داوی بھیڑا۔

ذرا گوہ نال ویکھیے تاں اج وی پنجاب دے پنڈاں تھادیاں وچ جتھے وی انجہ دے لڑائی جھگڑے ہوندے نیں اوہناں وچ شریکاں دا کردار کسے طور وی اکھوں پر وکھے نہیں کیتا جاسکدا۔ اہیناں دونوں ناولاں نوں پڑھدیاں ہویاں اک ہور گل جہڑی نسر دی اے اوہ ایہ پئی اہیناں دی کہانی نوں ہڈرتی آکھ کے یاں فیر کرداراں دے ناں تھان بدل کے ویکھن دی گل کرنا عجیب جہیا لگدا اے۔ ساڈی سوچھ موجب جدوں اک لکھاری کسے کردار نوں اپنی تخلیق لئی چُن رہیا ہوندا اے، اوہوں ای اوہ اوس دے چنگے مندے پاتر بارے کدھرے ناکدھرے وچار ضرور رہیا ہوندا اے۔ ایس لئی کسے وی لکھت نوں ہڈیتی آکھ کے اپنے پڑھن والیاں کولوں ایہ آس لانی کہ ایہ انج ای اے جویں میں لکھیا اے یاں آکھیا اے۔ ایہ یقینن اک غلط رویہ اے۔

”دوآبہ“ وچلے جھنڈا سنگھ تے لکھی دے پاتر ”دیواتے دریا“ والے ہر بچن سنگھ اتے شمشیر سنگھ نال چوکھے میل کھاندے نیں۔ شمشیر اتے لکھی دے کردار ویلھیاں کھاوون والے، ڈنڈ بیٹھکھاں مارن والے تے موبی جٹ نیں۔ جدوں کہ ہر بچن تے جھنڈا سنگھ دے کردار ہتھیں محنت کر کے کھاوون دے عادی نیں؛ مٹی نال مٹی ہووون والے پنجاب دے کرتی کسان گھبرو، ہڈ بھن کے محنت کرن والے لکھی۔

”دوآبہ“ دی کہانی دی گھٹ پاتر دیپوتے ”دیواتے دریا“ وچلی روپو دی بہادری تے دلیری دی کتھاوی ان بن اکو جہی اے۔ جسراں ”دیواتے دریا“ وچ روپو ادھی راتیں چوریں وانگ شمشیر سنگھ دی حویلی دی کندھ ٹپ کے اوہناں دے گھوڑے دی لت وڈھن چلی جاندی اے۔ بلکل اوسراں ای ”دوآبہ“ دی کتھا وچ سوداگر سنگھ نوں قتل کرن سے دیپووی اپنے مونہ اتے مڑا سا بنھ کے اوس ساری واردات وچ لکھی دے نال نال رہندی اے۔ ”دوآبہ“ وچ بہادر، نڈرتے بے باک سوانیاں وچ شانوتے جنداں دے کردار وی ایس سلسلے دیاں دواہم کڑیاں نیں۔

ایہ ای نہیں ایہناں دوہاں ناولاں وچ واقعات دی بُترتے قتل دی واردت ویلے وی لیکھک نے کئی اچھے اکھراتے خبری جملے ورتوں وچ لیاندے نیں جہناں وچ کسے نہ کسے طرحاں کوئی نہ کوئی اکساہر تاضرور موجود اے۔ لکھاری کسے وی ہونی نوں پینٹ کرن ویلے پنجاب دی تہذیب نوں اکھوں پر وکھے نہیں ہوون دیندا۔ بلکہ ایہ آکھنا کتھاں نہیں ہووے گا پئی اوس دیاں لکھتاں دی اک اک اٹ پنجاب دی چیکنی مٹی وچ گنھی ہوئی اے۔

ناول ”دیواتے دریا“ دے انت وچ روپو دے قتل توں پہلاں دیاں کچھ گھڑیاں دی منظر نگاری دی اک جھلک ویکھو:

”رات بڑی انھیری سی کتے کتے چادر چادر جیڑے بدل آسمان تے تڑدے پھر دے سن۔ ننھی ننھی پڑے دی ہوا پئی وگدی سی پنڈولوں۔ کدی کدی کسے کتے دے بھونکن دی آواز آوندی تے شمشیر سنگھ بڑے دھیان نال پنڈوں آون والی ڈنڈی ول ویکھن لگ پیندا، فیراں اودھر کوئی گڈ ہوانک پیندا تے شمشیر سنگھ دادھیان اودھر تڑ جاند..... اوہنے ٹھاٹھاہور گھٹ کے بنھ لیا تے تلوار دی دھارتے اُلگی پھیر کے اوہدی دھار ویکھی جہنوں پورادن لاکے اوہنے سان تے لایا سی۔ کھتیاں سرتے آگنیاں..... پرانہ اک انب دے سکے بولے تے بیٹھا بول پیا..... شمشیر سنگھ نے پنڈول ڈنڈی تے فیر نظراں جما کے ویکھیا اک پرچھاواں جہیا ہولی ہولی تڑیا آوند اسی..... پرچھاواں جہیا کیہ روپو تڑی آوندی سی تے شمشیر سنگھ چپ چاپ رہیا روپو کول آئی تے اوہ اٹھ کے کھلو گیا۔“ (2)

ایسے طرحاں ناول ”دوآبہ“ وچ سوداگر سنگھ دے قتل دی واردات دی پینتادارنگ وی کچھ انج دا ای اے۔ سوداگر سنگھ دی مرتوتوں ذرا پہلاں دی واردات نوں بیان ویلے لکھاری ولوں لکھے خبریہ جملیاں دی اک جھلک حاضر اے:

”اوہ ماگھ دی اک کالی رات سی۔ بدل خدائی قہر وانگوں دھرتی اتے نیوں کے، تن کے ہولی ہولی پئے ورھدے سن۔ انھیری رات بڑی چپ چپیتی سی۔ کتیاں ورھن دی ننھی ننھی وچ آوندی یاں جدوں بدل گدا، پنڈ دی کسے حویلی وچ بٹکے چورے دے ڈھیر تے پیا کوئی کتا تریہ کے بھونک پیندا۔ پنڈ دے

اک بے چارہ بلیاں دی وتھ تے مڑھیاں وچ پل دے بُدھے رُکھ دے چھاورے وچ دو گھوڑ سوار مونہسہر مڑھٹھیاں وچ تے پندے کھیاں وچ لکائی پند
وَل مونہسہتتی کھلوتے سن۔ اوہناں دے ہتھیاں وچ چھوہیاں سن جہناں دے پھل کدے بجلی لشکری تے چمک پیندے۔۔۔“ (3)

اپروکت درج ایہناں دوہاں اقتباساں وچ لیکھک نے تجسس دی جہڑی فضا پینٹ کیتی اے اوہ ساڈے ساہویں اک مثالی ثبوت وجوں موجود اے۔ پہلے
نثری ٹوٹے وچ روپو دے قتل ویلے دی واردات توں پہلاں دے سے نوں بیان دیاں ہوئیاں لکھاری نے اک سکے انب دے بوٹے تے بیٹھے اُونوں
بولدیاں وکھایا اے تے دوجے اقتباس وچ اوس سوداگر سنگھ دی موت ویلے دی وارتا سے پند دی کسے حویلی وچ کتے چورے دے ڈھیر تے بیٹھے کتے نوں
بھونکدیاں وکھایا اے۔ ایہناں دوہاں نثری ٹکڑیاں وچ درج ایہ دوویں خبریہ جملے اک پاسے تے ایس گل دی شاہدی بھر دے نیں کہ اک ویلا سی
جدوں پنجاب وچ کدھرے کوئی خون خرابا یاں قتل ہو جاندا سی تے اساناں اُتے لال رنگ دی انھیری چھا جاندا ہوندا سی۔ تے دور دور تاں لوکاں
وچ گلاں ہون لگ پیندیاں سن کہ اج ضرور کدھرے نہ کدھرے کوئی خون ہو یا اے۔ انج اوس سے جنوراں دے روون یاں بولن نوں نیک شگون
نہیں سی گنیا جاندا..... سگوں اوہناں دے انج روون نوں نہش تے بھیڑا خیال کیتا جاندا سی۔

اسلوبیاتی تنقید بارے گل کر دیاں ہوئیاں ایڈراپاؤنڈ نے کدے آکھیا سی:

کسے وی لکھت دی پڑھنت سے پڑھن والے دا پہلا فرض ایہ ہوندا اے کہ اوہ اوس لکھت (جس نوں اوہ پڑھ رہیا ہوئے) وچ موجود اچھے لفظاں نوں
وی ویکھے جہناں دا اپنا کوئی مصرف نہیں ہوندا۔ اچھے اکھر جہڑے اوس لکھت دے مفہوم وچ کوئی اضافہ نہیں کر دے، اوہناں نوں پڑھدیاں ہوئیاں کئی
وار انج وی ہوندا اے پئی پڑھن والے دا دھیان اوس لکھت دے اہم ترین پکھاں توں ہٹ کے اوس دے گھٹ اہم حصیاں ول چلا جاندا اے۔ انج وی
لکھاری نوں چاہیدا اے پئی اوہ اپنیاں لکھتاں وچ ضرورت توں زیادہ اچھے اسم صفت استعمال نہ کرے جہناں توں کسے نویں کچھ دا انکشاف نہیں
ہوندا۔ (4)

کُجھ سو جھوان کسے وی لکھت دے اسلوب دے مقابلے وچ خیال نوں زیادہ اہمیت دیندے نیں اُتے اوہ اپنے ولوں اوس تخلیق دے اصلاحی تے اخلاقی
پکھاں نوں اُجاگر کرن دا پورا ٹل مار دے نیں جس بارے اوہ اپنے وچار سانجھے کر رہے ہوں۔ ایس پکھوں افضل احسن رندھا وادادو جانا ول ”دوآبہ“
چو کھا دھیان جوگ اے؛ اوس وچ لکھاری نے تھان تھان اچھے اسم صفت اُتے اضافی اکھر اپنی کہانی وچ ورتے نیں جہڑے ایس ناول دے مفہوم وچ
تے کوئی خاص وادھا نہیں کر دے، پر ایس ناول دی کہانی دی فضا نوں اگانہ ودھان وچ پڑھن والے دا ہتھ ضرور وٹاندے نیں۔ جویں:

”اوہ اپند سون بھادروں دے اوہ شر لائے سن جہڑے انہاں نوں بُور تے بُور نوں انبیاں بنا دیندے ہن..... انہاں دے بوٹے جہناں تھلے منڈے
کھنڈے دوپہراں گزار دے، کھر مستیاں کر دے یاں چوہی چڑا گنڈ کھیڈن دے بہانے اُتے چڑھ کے کچیاں تے کھٹیاں انبیاں کھاوندے تے سی سی
کر دے۔

اوہدا پنڈ دایرے دی اوہ رونق سی جہڑی دن رات جاگدی تے جوان رہندی۔ دایر اجہدے وچ بیٹھے بڑھے ٹھیرے پچھلے وقتاں تے چنگے گزرے دنوں، تے گھبر و منڈے آون والے دنوں دے سُفنے ویکھدے رہندے۔

اوہدا پنڈ پوہ ماگھ دیاں اوہ ٹھنڈیاں ٹھار لیاں تے کالیاں راتاں نوں ویڑھے تے حویلیاں وچ بلن والے مچ تے دھوئیں سن، جہناں دوالے بہ کے سیانے، گھبروتے ایانے ہر طرحاں دیاں گلاں کر دے۔“ (5)

”۔۔۔ جٹ داپتر تے جہدا ای جفر جالن لئی اے۔ بل دی جنگھی جڈا ہوند اے تے اوہنوں کھوپے لاکے کھراس جو دیندے نیں تے اوہ مرن تیک اوداں ای کھراس چٹا وگد ارہندا، ہر پھیرا پچھلے نالوں چنگا تیز۔ دکھاں تے سختیاں دے گڈے جُپے ہوئے نوں نہ جولا سٹن دا حکم اے نہ لیک پاڑن داوڈیاں دی بنائی ہوئی۔ اوہدی ہر لڑائی اپنے نالوں کتے تگڑے تے کتے زور اور نال ہوندی اے پر نہ ہار من دا اوہنوں اختیار اے تے نہ مونہوں بولن دا۔ ایہ سارا علم اوہدے لہو وچ ہوند اے تے لہو اوہ اپنے وڈیاں کولوں لیند اے تے انج دکھاں نال گھلد اگھلد اوہ زور اور ہو جاندا اے۔ ہوڑ مت وچ ساری عمر پُٹھ کھوہ گیر دیاں گیر دیاں ہسدا کھید دا اوہ اپنی عمر لنگھادیندا اے تے جسران خُش خُش اوہ حیاتی وچ وڑدا اے تے میلا ویکھدا اے اوہ ساراں ای خُش خُش اوہ ایہ میلا چھڈ جاندا اے اپنے گروں آون والیاں لئی اپنے قصے کہانیاں چھڈ جاندا اے۔“ (6)

”اصیل کُڑواں گوں دھون اُچی کر کے پیلاں پاؤندے موراں وانگوں ہولے ہولے نشے تے سرور وچ تڑداجیوں جیوں اوہ پنڈ دے نیڑے ہوند جاندا، پنڈ اوہنوں ہور طاقت تے ہور زور نال اپنے ول کھچد اگدا۔ اوہدا جی کر دا انھیرا ہون نوں اڈیکن دی تھاں اوہ لمی دوڑ مارے تے پنڈ اپڑ جائے۔۔۔

انھیرا تے پالا ہوئی ہوئی ودھدے جاندا سن تے اوہ ہوئی ہوئی پنڈ توں نیڑے ہوند جاندا سی۔ ہُن اوہنوں پنڈ دی وسوں تے حیاتی دیاں واجاں آؤندیاں سُنیاں جان لگ پئیاں۔ اوہدے تک وچ پاتھیاں دے دھوئیں نال رلی پکدے اُن دی مہک وڑی جاندا۔ اوس کمبل سواہر اکر کے بگل مار کے مونہہ مَر کمبل وچ لکا لیا۔ اوہدا دل کر دا اوہ کمبل دی بگل لہا کے کمبل دُور سٹے تے مونہہ دوالے ہتھاں دا گھگھوہنا کے پورا زور لا کے پنڈ ول مونہہ کر کے واج مارے تے آکھے: ”دو آہے والیو سُنو، بھئی اوئے! میں آگیا جے۔“

تے سارے داسارا پنڈ، پنڈ دے سارے لوک، سارے سجن، سارے دشمن، ساریاں کچیاں پکیاں کندھاں، سارے ڈھور ڈنگر پنڈ دے دوالے تے ویڑھیاں وچ اُگے ہوئے رُکھ اوہدی واج سُنن تے ساریاں نوں پتا لگ جائے اوسے ای گھڑی، جے لکھی آگیا اے۔ دشمن اوہدی واج سُن کے تگڑے

تیار ہو جان تے سجن متر، لگدے لیندے، گلاب دے پھل وانگ کھڑ جان تے دوڑ کے اگوں وانڈھی اوہنوں سڑک توں لین آون۔ جوئیں اوہ اوہنوں
جیل جان لگیاں سارے سڑک تیک چھڈن آئے سن۔“ (7)

..... ہن ایہناں تن آڈواڈ نثری ٹکڑیاں دل ذرا گوہ کریئے تے پتا چلدا اے پئی لیکھک نے اُپر درج ایہناں وچوں پہلے نثری ٹکڑے وچ دوآبہ پنڈ دی وڈیائی
دے سولھے گائے نیں۔ حالاں کہ پنجاب دے تقریباً سارے ای پنڈا جے نیں جہناں نوں کوئی وی یاد کرائے تے ایہ سبھ گلاں اوہنوں آپ مہارے
چیتے آجانیاں نیں۔ تے فیر ایس وچ اوہ کھڑی ایڈی کوئی خاص گل اے جہڑی لکھاری نوں پنجابی دی ٹھیٹھ شہد اولی داسہارا لین تے مجبور کردی اے تے
اوہ دوآبہ پنڈ دی وڈیائی دے سولھے گائی جاندا اے؟

اُپر درج دو جے نثری ٹوٹے وچ انج جا پدا اے جوئیں لیکھک اپنے ولوں جٹ قوم دیاں صفتاں دے پل بنھی جا رہیا اے۔ ایسے طرحاں اُپر درج تیجے
اقتباس وچ لکھاری نے لکھی نوں جیل توں رہا ہو کے پنڈ وڑن سے دی فضا نوں بڑی ہنرمندی نال پیٹ کیتا اے۔ ہوسہ مکدا اے پنجابی دے کجھ دواناں
نوں ایہ نثری ٹوٹے بہت چنگے لگدے ہوون پر حقی گل تے ایہ وے پئی ایہ اضافی اکھراتے صفتی اسم افضل احسن رندھا وادی ایس لکھت دے مفہوم
وچ کوئی خاص وادھا نہیں کر دے۔ تے نہ ای ایہناں توں ”دوآبہ“ وچ کسے نوں پہلو دا انکشاف ہوندا اے۔ باقی رہی گل ”دیواتے دریا“ اتے ”دوآبہ“
دے اصلاحی تے اخلاقی پہلوواں دی..... تے اوس وچ دی اوس بھراؤندی، پیار بھرپن تے ساکا چاری نوں اُچھیتا دتی گئی اے جہڑی انج دی پنجاب دے
پنڈاں تھواں وچ برادری، قبائلی یاں نسلی بنیاداں تے خوشی غمی، ارگ مرگ تے ہور دوجے کار جاں دے سلسلے وچ آئے دن تھان تھان ویکھن نوں
ملدی اے۔ جس دے کئی منفی پہلو وی نیں آتے اوس دے کئی مثبت پکھ وی ہن۔

”دیواتے دریا“ یاں ”دوآبہ“ ایہناں دوہاں ناولاں نوں پڑھن مگروں افضل احسن رندھا وادے اوس دی شخصیت بارے کسے دی پڑھن والے دی
مجموعی طور تے جہڑی اک راء بن دی اے اوس توں جو کجھ ظاہر ہوندا اے اوس دا مختصر اُپر واکجھ انج اے:

افضل احسن رندھا واپنجاب دی جنگلی، پیٹھ و تے زرعی رہتل دانمایندا لکھاری اے۔ اوس دیاں لکھتاں وچ جٹاں دی بہادری تے انکھ دے سولھے گائے
گئے نیں۔ اوہ پنجاب دیاں دوجیاں قوماں نوں جٹاں توں یزما، کمتر، گھٹیا، ڈرپوک، لالچی اتے موقع پرست سمجھدا اے۔ اوہدے پاتراں وچ زیادہ تر
سوانیاں پنجاب دیاں عام سوانیاں نالوں زیادہ رعب دار، ہمدے دعوے والیاں نڈر، بہادر اتے دلیر ہن۔

افضل احسن رندھا واپنیاں لکھتاں وچ اک پاسے جتھے مرد پر دھان سماج دے کچھ وچ کھلوتا ہو یا دکھالی دیندا اے۔ اوتھے ای دوجے و تے پنجاب دیاں
سوانیاں اوس دیاں زیادہ تر لکھتاں وچ بندے کھانیاں، بے عقل تے مورکھ دکھالی دیندیاں نیں۔ ایس بارے اوس دی اپنی ای اک لائن اے: گڑیاں
تے گائیاں بندیاں نیں سوہل، بے زبان تے ڈراکل..... (8) پرفیر لکھاری اوہناں سوہل، بے زبان تے ڈراکل گڑیاں کولوں اچھے کارنامے سرزد ہوندے
وکھاندے اے جہڑے عام مرد وی نہیں کر سکدے۔ ایہ اک طرحاں دا ڈیپھیڑ اے، دوچیتی اے۔

افضل احسن رندھاوا دیاں لکھتاں بارے اک ہو رگل جہڑی عام کیتی جاندی اے اوہ ایہ دے کہ اوس دیاں نثری رچناواں وچ عصری حوالے کجھ زیادا نہیں نیں۔ شاید ایسے پاروں اوہدے ایہناں دونہ ناولاں دے پلاٹ تے کہانی دی ہنتریتے سے تے سانجھے پنجاب دی وسوں دی عکاسی کر دے وکھالی دیندے نیں۔ اوہدے ایہناں ناولاں وچ پاکستان بنن توں پہلاں دے گزرے دناں دی وار تانوں ای بیانیا گیا اے۔

افضل احسن رندھاوا دی شخصیت آتے اوس دے فکر و فن بارے کیتیاں ایہ سبھ گلاں اوہی نہیں جہناں توں اگے آج تک کسے وی تنقید نگار، پڑچولی یاں کسے پڑھن والے دی نظر نہیں گئی۔ یاں فیر کدے اوہناں، اوس دیاں لکھتاں نوں کسے ہو ر سانچے وچ ڈھال کے ای نہیں ویکھیا۔ اوہدے ناولاں نوں پڑھن ویلے سانوں اپنی سوچ نوں موکلیاں کر کے گلوب نوں پنجاب دی تاکی راہیں ویکھنا پوے گا۔ ایس لئی اسیں افضل احسن دیاں لکھتاں نوں گئے متھے تے گھڑے گھڑے تنقیدی اصولاں دے تحت نہیں ویکھ س مکدے۔ ایس لئی سانوں پنجاب دے سانجھے شعور آتے توار بنجی ورثے نوں مکھ رکھنا پوے گا۔

اک گل ہو ر جہڑی چیتے رکھن والی اے جدوں افضل احسن رندھاوا دوہاں پنجاباں دے پنجابیاں دی سانجھی شناخت دے مسہ نیلیاں نوں مڈھ بنا کے، اپنے ناولاں تے کہانیاں وچ سکھ پاتراں راہیں سانجھے پنجاب دی فضا نوں پینٹ کر رہی اے۔ اودوں پنجاب وچلیاں ہو ر ناں بولیاں تے زبانوں دے لکھاری کھڑے کھڑے موضوعات بارے لکھ رہے سن؟ ایس بارے وی گھو کھن دی لوڑ اے۔ کیہ سن سنتمالی توں پہلاں دے سانجھے پنجاب بارے کجھ لکھنا گناہ اے؟ کیہ آج وی دوہاں پنجاباں وچ سکھ قوم دے لوک نہیں وس رہے؟ تے فیر افضل احسن رندھاوا دیاں لکھتاں ولوں اسیں کیوں مکھ پھیرے۔ اوہ تے سانوں ساڈے اصل نال جوڑ دیاں نیں..... ساڈی اپنی مڈھلی سانجھی شناخت تے سیہان نال۔

جرمن کہانیکار تے سو جھوان پیٹر بنخس مل اپنے اک ساہتک خطبے وچ ادب نوں دُہرائے جاوَن داناؤں دیند اے۔ اوس دا آکھنا اے کہ اوہ سبھ کہانیاں جو اسیں لکھ رہے آں اوہ سبھ پہلاں توں لکھیاں جاچکیاں نیں۔ اوہناں نوں گوئے، ہو مر آتے فونٹانے لکھیا اے۔ اوہناں دے تانے پیٹے بانٹل تے فرانسیسی کہانیاں نال جاملدے نیں۔ کہانیاں ایس دے باوجود لکھیاں جارہیاں نیں۔ اوہناں نوں ایس کر کے وی لکھن دی بہت لوڑ اے کہ سانوں نوکیلیاں تے بحریاں کہانیاں دی ضرورت ہمیش رہے گی۔ بلکہ اوہناں کہانیاں نوں ایس لئی وی لکھنا ضروری اے کہ کہانی کہن، سُنن تے لکھن دی ریت روایت کدھرے اکائی نک نہ جاوے۔ ایس بارے اوس دامزید آکھنا اے کہ ایہ گل چنے دن وانگوں روشن اے پئی کہانیاں لکھیاں جاندیاں رہن کیونجو لکھن دے ذریعے مزید زندگیاں سنائے جاوَن دے قابل بن گیاں۔ (9)

پیٹر بنخس مل دی ایہ آکھی افضل احسن رندھاوا دے پہلے دوہاں پنجابی ناولاں دے سانجھے تخلیقی تجربے آتے سو فیصد کھری اُتر دی اے۔ افضل احسن شروع توں انقلابی، ترقی پسند تے کجے کجے دی اگانہ ودھو سوچ رکھن والا سو جھوان سی۔ اوہ اک وکیل ہوون توں دکھ اپنے ویلے دا اک اہم سیاسی کارکن وی سی۔ اوہ ذوالفقار علی بھٹو دے دورِ حکومت وچ پاکستان دی قومی اسمبلی دا ممبر وی رہیا۔ پر اوس دی کجے کجے دی سوجھ خورے کیوں اوس دیاں پہلیاں نثری

لکھتاں دے کرداراں وچوں چو کھی پرگٹ ہوندی نہیں دسدی۔ حالاں کہ اک دو تھواواں تے 'دو آجہ' وچ اوس دی جھلک ضرور دیکھن نوں ملدی اے پر اوہ وی بھرویوں ڈھنگ نال نہیں..... خاص طور تے سوانیاں دے پاتراں وچ..... اپنیاں شروع دیاں نثری لکھتاں وچ لیکھک کسے پدھر اُتے وی اگانہ ودھو سوچ رکھن والے ترقی کر رہے پنجابیاں فیر اوس دے پڑھے لکھے، سوچ رکھن والے لوکاں دی گل نہیں کردا۔ اوس دے سارے پاتر پینڈو و سوں نال جڑے ہوئے نیں۔ اوہناں داشہری و سوں نال دور دور دا کوئی وی ساڑا کیوں نہیں اے؟

ایس بارے دو تن گلاں جہڑیاں چو کھیاں دھیان جوگ نیں اوہناں دا مختصر اُویروا کجھ انج اے: اک ایہ کہ پنجاب دی اسی فیصد آبادی اے وی وڈے شہراں توں کوہاں دور پنڈاں تھواواں وچ آباد اے۔ اوہناں وچ وی زیاد تر لوکاں زریعہ رمتل دے نیڑے وے تے اوہناں دا پڑھائی پڑاوی واجبی جہیا ای ہوند اے۔ ایس پاروں اوہ ظاہری طور تے کسے وڈے ادارے یاں یونیورسٹی دے پڑھے لکھے تے نہیں ہوندے، پر اوہناں دی سوجھیاں سیانف بارے کسے قسم دے شک جُے والی گل ای کوئی نہیں اے۔ اوہ حیاتی گزارن دے سارے ول جھل شہریاں دی نسبت زیادہ جاندے نیں۔ اوہ وی اوہناں وانگ ہشیار، حاضر دماغ تے چالاک ہوندے نیں اُتے سدھڑ، ساؤ اُتے گودی.....

”پاکستانی پنجابی ناول: اک بحث“ دے سرناویں ہیٹھ اپنے اک لیکھ وچ ڈاکٹر عطر سنگھ نے بھارت دے ان گنت پنجابی، انگریزی، ہندی تے اُردو دے ادیبوں دیاں پاکستان بنن توں پہلاں دے سانجھے پنجابی سماج بارے لکھیاں مشہور رچناواں دا حوالہ دیندیاں ہوئیاں لکھیاں اے: پاکستان بنن توں پہلاں دے پنجابی سکھ سماج بارے لکھے گئے ناول پاکستان تے بھارت وچ ونڈ دے موضوع تے لکھے گئے ہور ناولوں اک گل وچ وکھرے بنن۔ اوہ ایہ پئی ہندی، انگریزی، اردو تے بھارت دے پنجابی ناولاں وچ اپنی جنم بھومیں توں اُجڑ گئے لوکاں دی روحانی پیرپیش ہوئی ہے۔ ڈاکٹر عطر سنگھ دے کہن مطابق افضل احسن رندھاوا تے ہور پاکستانی پنجابی ناولاں دی پریرنا داسروت کتے ہور اے۔ ایس بارے اوس دا لکھنا سی: ایہناں پنجابی ناولاں وچ ”اُجڑ گیاں“ دیاں یاداں نہیں سگوں ”وسدے رہ گیاں“ دے اوہ جذبے ظاہر ہوئے نیں جہڑے ”اُجڑ گیاں“ دیاں باتاں پاؤندے نیں۔

ڈاکٹر عطر سنگھ دے مطابق ایہناں ناولاں وچ لگ بھگ اوہو جہی انسان دوستی اے جہڑی مرثیے وچ ہوندی اے۔ مرثیاں گئے نوں موڑ کے واپس نہیں لیا سکدا۔ ایہ ماتم اے تے پھوڑی اُتے بہ کے مر گئے دے گناں نوں چتار دا اے۔ اپنی دھرتی توں اُجڑ گئے لوکاں نوں یاد کرناتے اوہناں دے مول رنگ روپ۔ ہت اوہناں دی مکمل تخلیق، ”افضل احسن رندھاوا“ یاں ایس موضوع تے لکھن والے پاکستانی لیکھکاں دے ناولاں راہیں سامنے آئی اے ایس وچ کھان تے مسلماناں دے تاریخی پیار تے نفرت دے رشتے دیاں گونجاں پیندیاں نیں۔ اُتے اوس سانجھے سماج دی دس پیندی اے جہڑا پنجاب دی صدیاں پُرانی و سوں دا علمبردار اے۔ (10)

ماضی نال محبت اک فطری عمل اے، ایہ اک طرحاں دانا۔ ٹیلیجیاوی اے پر ایس ہیر وے توں ودھ اہمیت دی گل ایہ وے کہ بنداجس معاشرے وچ ساہ لے رہیا ہوند اے اوہ اوس دے دُکھاں سکھاں توں اپنیاں اکھاں کوں میٹ سکدا اے۔ ایس پکھوں افضل احسن رندھاوا دی شاعری وچوں کوتر سو

مثالاں دیتاں جاسے کمدیاں نیں۔ پر اپنیاں نثری لکھتاں وچ ایس پاسے اوس اپنی پنجابی شاعری دی نسبت گھٹ دھیان دیتا ہے۔ ایس کچھ اُنچے کئی سیاسی، سماجی یاں قلبی لوڑاں تھوڑاں لگیاں ہوسے کمدیاں نیں۔ پر ایہتھے ایہ وی دیکھنا پوئے گا کہ جہناں ویلیاں وچ افضل احسن رندھاوا پنجابی وچ ناول لکھ رہیاں۔ اوس سے پنجاب دی سیاسی، سماجی، مذہبی، ثقافتی تے اقتصادی صورت حال کنج دی سی؟

پاکستان بنن مگروں جدوں لہندے پنجاب وچ اُردو نوں قومی زبان دادر جادے دتا گیا تاں پنجاب دیاں علاقائی بولڑیاں وچ لکھن والے ملک دشمن تے دیش دھروئی اکھوان لگ پئے۔ فیر کُجھ ویلا پا کے اُردو تے بگلا زبان نوں قومی زبان قرار دیون دی صلاح سامنے آئی، جہڑی بعدوں بنگلہ دیش دے اک دکھ ملک بنن تیک چو کھی دودھدی پھل دی رہی۔ اوہنیں دینیں اوّل تے پنجابی زبان وچ کوئی لکھاری لکھدا کوئی نہیں سی، جے کدھرے چارجی لکھدے وی سن تاں اوہناں وچوں گھنے اوہ سن جہڑے سن سنتمی دی ونڈ توں پہلاں دے پنجاب نال تعلق رکھدے سن۔ اوہناں وچوں جے کجھ جی پنجابی ول آئے وی تے اُردو زبان دے سرکاری درباری ہوندیاں ہویاں اوس وقت اوہناں کول پنجابی پڑھن والے لوک کئے کوس؟ ایس لئی اوہناں ویلیاں وچ اکلے افضل احسن رندھاوانے ای نہیں، بلکہ اوس ویلے دے ہور ناں پنجابی نثر نگاراں نے وی ساکھے پنجاب دی فضا نوں اپنیاں لکھتاں وچ کھلھی تھان دتی اے۔ ایس لئی پڑھن والیاں دی دلچسپی نوں برقرار رکھدیاں ہویاں اوہناں نے اپنیاں اپنیاں رچناواں، پاتراں تے ویلے نوں سکھ دھرم تے جٹاں دی دلیری تے انکھ نال جوڑ کے چتریا اے۔ اوہد اک فایدہ لہندے دے پنجابی لکھاریاں نوں ایہ وی ہویا پئی کچھی پنجاب دے لکھاری، پنجابی پڑھن والیاں دی گھاٹ پاروں کسے قسم دی، کسے کھلوت دا شکار نہیں ہوئے، سگوں اوہناں نوں پرلے پار، چڑھدے ونے پڑھن والے تے محبت کرن والے پریمی وی لہجہ گئے۔ تے اُنچ واگیوں پار دے لکھاریاں تے پڑھن والیاں نے نہ صرف لہندے دے لکھاریاں دیاں لکھتاں نوں سلاہیا، سگوں اوہناں نوں ہور دودھیا لکھن ول دی پریا۔ 1970ء دے لگ بھگ ہندوستان وچ دوہاں پنجاباں دی سانجھ دی تحریک چلی تے ایس وچالے ای پاکستانی پنجاب وچ لکھیا جاون والا سہ لیکھ چڑھدے تے بہت مقبول ہویا۔ یاد رہوئے پئی ایس تحریک دی حوصلہ افزائی وچ ہندوستانی سرکار دا دواہتہ سی۔ پنجابی زبان دی سانجھی تے ٹھیٹھ لفظی نوں ڈھاء لاون والے سنجیدہ مسئلیاں نے وی ایسے دور وچ زور پھریا۔

پار دے ہندوستانی لکھاریاں نے پنجابی دی لفظی وچ قدیم ہندی تے سنسکرت دے بھرتی دے لفظاں نوں چو کھی تھان دتی۔ تے لہندے پنجاب وچ دھرمی بنیاداں تے عربی تے فارسی نال نیڑتا ہون پاروں ایہتھوں دے لکھاریاں نے پنجابی زبان دا اپنا نرول مہاندراوگاڑ کے رکھ دتا۔ آتے ایس وچ عربی تے فارسی اکھراں دی ورتوں دھیرے کردتی۔ فیر ویکھدیاں ای ویکھدیاں دوہیں پاسیں چھین والا سہت سبجے سبجے اک دوجے لئی او بھڑا تے او پر ابن کے رہ گیا۔ ایس پاڑوں میلن دا آہر کسے لکھاری نے کیہ کرنا سی؟ دونہ پاسیاں دے وڈکیاں وچوں کنیاں نے تاں اپنے اپنے ذاتی مفادات آتے تعصب دی پنا تے چڑھدے لہندے دی پنجابی زبان نوں دوو کھ وکھ زبانوں دادر جاوی دے دتا۔ بقول احمد سلیم:

.....1970ء دے مڈھلے ورھیاں وچ دوہاں پنجاباں دی سانجھ، ہندوستان وچ اک بہت طاقتور تحریک دے طور تے اُبھری سی۔ انج جاپن لگ پیا جو یں پچھمی پنجاب وچ جو کجھ وی لکھیا جارہیا اے، پوربی پنجاب اوہنوں بہت سلاہن جوگ سمجھد اے۔ قدرتی گل اے ہندوستان دی حکومت نے ایس تحریک دی حوصلہ افزائی کیتی۔ ہندوستان دے کجھ پنجابی ادیب صرف ایس لئی پچھمی پنجاب دیاں لکھتاں تے قربان ہو رہے سن کہ ایہ گل او تھوں دی سرکاری پالیسی نال میل کھاندی سی۔

سوانج ہو یا کہ 70ء توں بعد دے ورھیاں وچ پاکستان دے پنجابی ادب (چڑھدے پنجاب وچ) چم چٹ کے ورد کیتا جان لگ پیا۔ ایہ جذباتی انتہا پسندی نہیں سی۔ ایہدے پچھ اک سیاسی لوڑ سی جسہڑی پوربی پنجاب دے لکھاری اک کٹر نیشنلسٹ ہندوستانی، لکھاری دے طور تے پوری کر رہیا سی۔

اوہی دن سن جدوں اک ہو رہی اٹھ رہی سی۔ صرف پوربی پنجاب وچ نہیں، پچھمی پنجاب وچ وی۔ ایدھر دے لکھاری ٹھیٹھ پنجابی تے نروئے ہندی لفظاں نوں، پنجابی چوں کڈھ کے فارسی عربی لفظاں دی بھرتی کر رہے سن تے اودھر دے کجھ لکھاری پنجابی چوں نروئے تے صدیاں توں ورتے جاون والے فارسی عربی لفظاں نوں کڈھ کے ہندی تے سنسکرت دے مرد لفظاں نال پنجابی دی روح وگاڑ رہے سن۔

ایہ اوہو تحریک سی جہد ا پھل سروپ انج سامنے آیا اے تے پوربی پنجاب دے کجھ سو جھوٹاں نے ایہ دعویٰ کیتا اے کہ پوربی تے پچھمی پنجاب دیاں دو دکھ دکھ زبانیں نیں۔ ایہ آکھنا بہت سخت گل نہیں ہووے گی کہ ایہ وی اودوں دی سیاسی لوڑ سی۔“ (11)

ایہناں سیاسی، سماجی تے علمی ادبی لوڑاں تھوڑاں توں ہٹ کے ویکھیے تاں افضل احسن رندھاوانے اپنا پہلا پنجابی ناول ”دیواتے دریا“ اپنے وڈے بھائی چودھری محمد اسلم آتے دو جاناں ”دوآبہ“ اپنے آبائی پنڈ قیام پور دے ناویں لایا اے۔ قیام پور، ضلع نارووال شہر توں ہٹواں پاکستان تے ہندوستان دے بارڈر کول اک گٹھے وڈا پنڈ اے۔ ایس پاروں ایہ آکھیا جاندا اے پئی بالپنے وچ اوس پنڈ دی جسہڑی تصویر لکھاری دے ذہن وچ سی، اوس اوہنوں ای اپنی لکھت وچ اُلکیا اے۔ کیہ ”دوآبہ“ نر ا قیام پور بارے لکھیا ناول اے؟ کیہہ اوہ سارے پنجاب بارے لکھیا ناول نہیں اے؟

جے اوہ قیام پور بارے لکھیا ناول وی ہوندا تاں وی اسیں اوہنوں سارے پنجاب بارے لکھیا ناول ای آکھنا سی۔ کیونجو ہر لکھت دا اک اپنا ظاہر ہوندا اے آتے اک اپنا باطن۔ کسے وی لکھت دا ظاہر کتنا وی سطحی، سدھ پدھر، گھٹیا، عام یاں سادہ کیوں نہ ہووے اوس لکھت دا باطن ادنا ای گہرا، وسیع آتے گنجھلدار وی ہوندا اے۔ تے ”دوآبہ“ اجہیاں لکھتاں وچوں اک اے۔ ایس لئی گھٹو گھٹ ساڈے نیڑے ”دوآبہ“ اک پنڈ بارے لکھیا ناول نہیں اے۔ اوہ تے سارے پنجاب بارے لکھیا ناول اے جس وچ لکھاری نے عام لوکاں دے آپو وچلے بھائی چارے، پیار بھرپن تے پنجاب دے جٹ کساناں تے زمینداراں دی آپسی ایکتا دیاں اجو کے دور وچ وی موجود زندامثالاں نوں موضوع بنایا اے۔ ایہ ہو رہی اے کہ اوس ویلے چڑھدے پنجاب وچ گوردیال سنگھ اپنیاں لکھتاں وچ اوس سانجھ بھیلی تے بھائی چارے وچ آئے دن ودھ رہے پاڑاں تے اوہناں وچلی نفرت نوں اُلک رہیا سی جہناں بارے افضل احسن رندھاوانے بھراؤندی آتے پیار بھرپن دیاں مثالاں نوں اُلکیا اے۔ ایہ دوویں ای پنجابی دے وڈے ناول کار نیں۔ پنجاب

وچ ہو رہی سماجی اُتھل پُتھل تے اُکھاڑ پچھاڑ آتے ایس وچالے ایس خطے وچ ہو رہی مشینی دور دی کھچ دھر وچ گوردیال سنگھ اوس ایکتا آتے سانجھ نوں ٹنڈا وکھندا اے جس نوں افضل احسن رندھاوانے اپنیاں لکھتاں وچ پگ وٹ بھراواں تے بانہیلیاں دے روپ وچ سانجھ آتے ایکتا دیاں ونگیاں پاروں رچیا اے۔

گوردیال سنگھ دے ہاں اوہدیاں لکھتاں وچ خاص طور تے اوس دے پہلے ناول ”مڑھی دادیوا“ وچ اجوکا بدلد اہویا پنجاب وکھالی دیندا اے۔ اوہ، اپنی وٹوں دے موجود احالاں توں کدی وی بے خبر نہیں تھیندا۔ پر اوس دے برعکس افضل احسن رندھاوا اپنے سے توں پینتی چالھی ورھے پہلاں دے پنجاب دی گل کر دا اے۔ ایہناں دوہاں ناول کاراں وچ اُنج تے کئی سانجھاں اسانجھاں اجہیاں نیں جہناں نوں وٹے بنا کے کئی کتاباں لکھیاں جاسکدیاں نیں۔ لوڑ ایس گل دی اے پئی پنجابی زبان دے ایس نویکلے تے نزوئے ورٹے نوں ویکھن، پر کھن تے سمجھن لئی وچار وٹاندر اکتیا جاوے۔ تے ایہناں لکھاریاں دیاں لکھتاں دے گناں تے کو جھاں بارے، اوہناں دی حمایت یاں نندیا وچ بھرویں ڈھنگ نال لکھیا جاوے۔ اُنج اک نوں مکالمے دے ذریعے اگے ودھیا جاسکدا اے۔

پر ساڈے اجوکے پنجابی دے استاد، طالب علماں تے سیوکاں کول تے اکا ویکھ کوئی نہیں اے۔ اوہناں دا اک دن داادھیوں بہتا ویلا اپنی ماں بولی وچ رچیاں نویں ساہت دیاں کتاباں پڑھن دی بجائے فیس بک، واٹس ایپ، انٹرنیٹ، میلے ٹھیلے کروان، نعرے مارن آتے اپنی پھوکی دانش وڑی بھورن وچ لنگھ جاندا اے تے اپنا باقی داسماں اوہ دو لے شاہ دے چوہیاں وانگ گائیڈاں رٹن رٹان تے بے تنگی شاعری نوں پڑھن پڑھان وچ کھپا دیندے نیں۔ اوہناں وچوں جے کسے جی دادھیان ایس پاسے آؤند اوئی اے تے اوہ ایس نوں اپنی ذاتی پسند، ناپسند آتے اپنی ادبی تھانیداری چکاؤن دی نظر کر دیندے نیں۔

افضل احسن رندھاوا دی ناول نگاری بارے گل کھتیاں تنقید دا ایہ سلسلا ایہتھے ای نہیں رکتا چاہیدا۔ ایس بارے مزید گل بات ہونی چاہیدی اے۔ اُنج اک نویں مکالمے دا مڈھ بچھے گا۔ پر افسوس کہ ہُن تک جی وی تنقید اوس دیاں لکھتاں بارے لکھی گئی اے یاں ساڈے پڑھن وچ آئی اے اوہ افضل احسن رندھاوا دے پہلے دوہاں ناولاں یا اوس دی پہلی پنجابی کہانیاں دی کتاب ”رن، تلوار تے گھوڑا“ گردے ای گھمدی وکھالی دیندی اے۔ ایہناں دوہاں ناولاں وچ پناں شک اوس اپنے عہد دی سبھ توں وڈی گھٹنا..... پنجاب دی وٹڈ بارے کجھ نہیں لکھیا۔ پر پنجاب دی تقسیم توں پہلاں دے سانجھے پنجاب بارے پنجابی دے نثری کھیترو وچ ایس طرحاں دیاں لکھتاں اکا نہ ہوون دے برابر نیں۔ جہناں وچ پکے تے وڈے سلیکھ دی اسلوبی بُنتر توں لے کے کہانی دے جاندار آتے منفرد بیانیے تک دے سارے ای سرکڈھوئیں گن موجود نیں۔

افضل احسن رندھاوا دیاں ایہناں لکھتاں توں اسیں کسے طور وی مونہ نہیں پھیر سکدے۔ بلکہ ساڈی جاچے اوہدیاں لکھتاں نوں اکھوں پر وکھے کرنا پنجاب دی صدیاں پرانی وٹوں، توارنچ، رہتل تے ورٹے توں مونہ پھیرن دے مترادف اے۔

حوالے

- 1۔ رسول حمزاتوف، میراد اغستان، لاہور: فلشن ہاؤس، 2012ء، ص: 120
- 2۔ افضل احسن رندھاوا، دیواتے دریا، ص: 92-93
- 3۔ افضل احسن رندھاوا، دوآبہ، ص: 60-61
- 4۔ ایڈراپاؤنڈ، بحوالہ: تنقیدی دبستان ڈاکٹر سلیم اختر، لاہور: سنگ میل پبلی کیشنز، 2009ء، ص: 209
- 5۔ افضل احسن رندھاوا، دوآبہ، ص: 12
- 6۔ اوہی، ص: 127-128
- 7۔ اوہی، ص: 170-171
- 8۔ اوہی، ص: 136
- 9۔ پیٹر بئسل، پیٹر بئسل: کہانیاں، افسانے، خطبات بوہیقا از منیر الدین احمد، لاہور: پنجاب بک ڈپو، 1995ء، ص: 141-142
- 10۔ عطر سنگھ، پاکستانی پنجابی ناول: اک بحث، مشمولہ مہینہ وار لہراں ڈاکٹر اختر حسین اختر، لاہور: لہراں ادبی بورڈ، سال 1981ء، شمارہ: ن م، ص: 25
- 11۔ احمد سلیم، دوآبہ: وجودی چون دی کہانی، مشمولہ: تہاہی پیلوں (21) مدیر انوار احمد و معاونین، ص: 323